

Somoniylar - 910-asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi sulola. S.ning oilaviy nisbasi, ya'ni nomi ularning ajdodi bo'lmish Somonxudot ismi bilan bog'liq. Somonxudotning kelib chiqishi hakida turli xil ma'lumot va fikrlar mavjud. Abu Bakr Narshaxiy (10-asr) va Hamza Isfahoniy (10-asr) keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Somonxudot Balx viloyatidagi Somon qishlog'idan, alMukaddasiy (10-asr) ning ma'lumotiga ko'ra esa, u Samarqand viloyatidagi Somon nomli qishloqdan bo'lgan. "Sa'diya" nomli asar (17-asr) da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, uning asl ismi Arquq bo'lib, u Farg'onadan Termizga ko'chib kelgan va u yerda Somon nomli qishlog'iga asos solgan.O'rta asrlarda Buxoro, Farg'ona, Tohariston, Xuttalon va boshqa viloyatlarda ham Somon nomli qishloqlar bo'lganligi kayd etilgan. Bu ma'lumotlar "Somon" toponimi o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududlarida va undan tashqari

yerlarda ham keng tarkalgan joy nomi bo'lganligidan dalolat beradi.

Somoniylar davlati

امارت سامانيان

← Flag of Afghanistan (1880-1901).svg

Flag of None.svg →

Samanid dynasty (819-999).GIF

Poytaxti

Samarqand, Buxoro

Yirik shaharlari

Urganch, Buxoro, Samarqand, Marv, Balx

Til(lar)i

Fors

Dini

Islom

Maydoni

2,850,000 km²

Aholisi

10 000 000

„Amir“

- 819-855

Ibn Asad

- 999-1005

Ismoil al-Muntasir

Ko'pchilik manbalar (Hudud alolam, Ibn Havqal, Beruniy, Gardizi va h.k.) ga ko'ra, Somonxudot sosoniylar davridagi mashhur sarkarda Bahrom Cho'bin (6-asr) ning 4 yoki 5pogonadagi avlodi bo'lgan. Baxrom Cho'binning kelib chiqishi eftaliylar bilan bog'lik U sosoniylarga qarshi ko'zg'olon ko'tarib (590 y.) mag'lubiyatga uchragandan keyin Farg'onaga qochib kelgan va turkiy malikaga uylanib, umrining oxirigacha o'sha yerda kolib ketgan. Uning avlodlari ham o'zlarini podshoxdar oilasiga mansub deb hisoblaganlar va Sosoniylar davlatidagi shahanshoxlar oliy taxtiga da'vo qilganlar. Somonxudotning shajarasida keltirilgan ajdodlaridan ayrimlarining (Juba, Jamchan, Tamg'as kabi) turkiy ismlari bo'lgan. Shunisi diqqatga sazovorki,

turkiylarning rivoyatlarida Somonyabg'u (ya'ni Somonxudot) turkiylarning O'g'uzxondan keyingi davrlarda yashagan ajdodlari katorida tilga olingan.

O'rta Osiyoga arablar bostirib kelganda, Somonxudot, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Balx viloyatidan Marvga Xuroson amiri Asad ibn Abdulloh alQushayriy (725/727 va 735/738 yillar)ning oldiga kelib, undan dushmanlariga qarshi kurolli yordam berishini suraydi. Arablar yordamida dushmanlarini yenggach, Somonxudot islom dinini kabul kiladi va o'g'lining ismini amirning sharafiga Asad ko'yadi. Asadning Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyos ismli ug'illari alMa'munning Marvdagi saroyida xizmatda bulgan va Rofi ibn Lays ko'zyulonini bostirishda faol qatnashgan. Buning evaziga alMa'mun ularni bir nechta viloyatlarga amir etib tayinlaydi (819—820 y.).

Xususan, Nuh — Samarqand amiri, Ahmad — Fargʻona amiri, Yahyo — Shosh va Ustrushona amiri, Ilyos esa Hirot amiri etib xayinlanadi. Ular dastlab Xuroson amirlari boʻlgan tohiriylarga tobe boʻlgan va harbiy kuch toʻplab, Arab xalifaligining sharqiy chegaralarini qoʻriqlab turishgan, shuningdek, shim.dagi turklarga qarshi bir necha bor yurishlar qilishgan. Nuh ibn Asad Isfijobni bosib olib (840 y.), uni oʻziga tobe qiladi. Shunday qilib, akaukaning toʻngʻichi boʻlgan Nuh ibn Asad Samarqand va Sugʻdning katta qismini, shuningdek, Fargʻona va boshqa bir qancha shaharlarni oʻz hokimiyati ostida birlashtiradi. Nuhning vafotidan keyin (842 y.) suloladagi yetakchilik uning ukasi Ahmad ibn Asad oilasiga oʻtadi. Uning 7 ta oʻtli boʻlib, ular otasining vafotidan keyin (866 y.) Movarounnahrning asosiy shaharlarida hokimiyatni oʻz qoʻllariga oladilar. Faqat Buxoro sh. tohiriylar qoʻlida edi. Ilyos ibn

Asad vafotidan keyin unga qarashli bo'lgan Hirot shahrida ham hokimiyat S.ning qo'lidan ketdi. Tohiriylar hokimiyati tugatilgandan keyin (873 y.) Buxoroda bir muddat siyosiy beqarorlik va tartibsizliklar yuz berdi. Shunda S. oilasining boshlig'i bo'lgan Nasr ibn Ahmad mahalliy dehqonlar taklifiga binoan, Buxoroga ukasi Ismoil ibn Ahmadni hokim qilib yuboradi. Shunday qilib, Buxoro ham S qo'liga o'tib, ularning qudrati yana ham ortdi. Nasr davrida S turklarning Shovg'ar shahriga yurish qiladilar. Deyarli butun O'rta Osiyo yerlari ularning hokimiyati ostida birlashgandan keyin oila boshlig'i Nasr xalifa alMu'tamiddan Movarounnahrni boshqarishga maxsus yorliq oldi (875 y.). Ko'p o'tmay Ismoil akasi Nasrga bo'ysunishdan bosh tortib, unga qarshi ko'shin tortadi. Akauka qo'shinlari orasida bo'lib o'tgan jangda (888 y.) Nasr mag'lubiyatga uchraydi va natijada Ismoil ibn Ahmad butun hokimiyatni o'z

qo'liga oladi. U Tarozi shahriga yurish qilib, uni bosib oladi (893 y.) va natijada boy Shalji kumush konlariga egalik kidali. O'sha yilning o'zida Ahmad Ustrushonadagi afshinlar sulolasining oxirgi vakillarini yo'q qiladi va viloyatni butkul o'zining hokimiyatiga bo'ysundiradi. S.ning kuchayib borayotganidan xavfsiragan arab xalifasi Ismoilni hokimiyatdan chetlatib, o'rniga Xuroson amiri Amr ibn Lays Safforiyni tayinlaydi (898 y.). Amr qo'shin bilan Movarounnahrda yo'l olganda, Ismoil unga qarshi chiqib, bir necha jangdan keyin uni mag'lubiyatga uchratadi (900 y.) va natijada safforiylarda qarashli bo'lgan Xurosonni ham o'z yerlariga qo'shib oladi. Shunday qilib, Ismoil ibn Ahmad hukmronligi davrida Talas vodiysidan Xurosongacha bo'lgan yerlarni o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Ismoil ibn Ahmad vafotidan keyin (907 y.) hokimiyat uning avlodlari qo'liga o'tdi: Ahmad ibn Ismoil (907—914 yillar),

Nasr ibn Ahmad (914—943 yillar), Nuh ibn Nasr (943-954 yillar), Abdulmalik ibn Nuh (954—961 yillar), Mansur ibn Abdulmalik (961—976 yillar), Nuh ibn Mansur (976—997 yillar), Mansur ibn Nuh (997—999 yillar), Abdulmalik ibn Mansur (999—1000 yillar). Shundan keyin mamlakatdagi hokimiyat qoraxoniylar sulolasining qo‘liga o‘tib, S. hokimiyati tugatildi. Sulolaning oxirgi vakili Ismoil alMuntasir (1000—1005 yillar) qoraxoniylar sulolasiga qarshi kurash olib borib, S. hokimiyatini tiklashga urindi, lekin natija bo‘lmadi va oxiri o‘zi ham o‘ldirildi. Shu bilan S. sulolasi tarix sahnasidan butunlay ketdi.

Ma‘muriy boshqaruv tizimi. S. sulolasining hokimiyatdagi vakillari amir deb atalgan bo‘lib, ularga dargoh (saroy axli) va devonlar (harbiy boshqarmalar) bo‘ysungan. Vazir mansabiga, asosan, Jayhoniylar, Bal‘amiylar va Utbiylar

aslzoda oilalarining vakillari tayinlanar edi. Jayhoniylar va Bal'amiylar ulardan eng mashhur vazirlardir. S.da vazir devonidan tashqari 10 devon bo'lib, ular uchun Buxorodagi Registon maydonida maxsus katta bino qurilgan edi. S.ning boshqaruv tizimi, asosan, mahalliy dehqonlar, aslzodalar va din arboblari tashkil topgan bo'lib, har bir amaldor arab va fors tillarini mukammal bilishi, shuningdek, diniy va dunyoviy fanlardan xabardor bo'lishi shart edi. Bunday odamlarni ahl alqalam (qalam axli) deb atashgan. Saroy harbiy qo'mondonlari hojib, Xuroson lashkarboshisi esa sipoxsolor deb atalgan bo'lib, boshqaruv ishlariga katta ta'sir o'tkazib kelishgan. S.ning soliklardan kelib tushadigan yillik daromadi 45 mln. dirhamni tashkil qilgan bo'lsa, bu mablag'dan 20 mln.ga yaqini boshqaruv tizimida xizmat qilayotgan amaldorlar va qo'shin ehtiyojlariga sarflangan. Xizmat uchun ish xaqi

hammaga har 90 kunda, ya'ni bir yilda 4 marta muntazam ravishda berib turilgan.

10-asr boshida S. hukmronligi ostidagi mulklar quyidagi viloyatlardan tashkil topgan: Buxoro, Samarqand, Ustrushona, Farg'ona, Shosh, Isfijob, Xorazm, Kesh, Nasaf, Chag'oniya, Xuttalon, Badaxshon, Balx, Tohariston, Guzganon, G'archiston, Marv, Hirot, G'ur, Nishopur va Go'rgon. Viloyatlarda boshqaruv g'okimlar qo'lida bo'lib, ular amir tomonidan tayinlangan. Bu mansabga ko'pincha mahalliy yer egalari va viloyat hokimlari xonadoni vakillari tayinlanar edi. Shaharlarning boshqaruvi raislar qo'lida bo'lib, ular hokimlar tomonidan tayinlangan. Mas, S. hukmronligi davrida Tohariston shaharlarida banichuriylar sulolasi, Xurosonda simjuriylar sulolasi, Guzganonda farig'uniylar sulolasi, Xorazm va Isfijobda mahalliy turkiy

sulolalar, shuningdek, Chag'oniyon, G'azna, Sijiston, G'ur va G'archistonda mahalliy sulolalar hukm surgan.

S.ning saroy ma'muriyati ichidagi amaldorlarning bir qismini forelar, qolgan qismini mahalliy turkiylar tashkil etgan. Viloyatlarda ham xuddi shunday ahvol kuzatilgan. Harbiy va mudofaa ishlari to'la turkiylarning qo'lida bo'lgan. 10-asr ga kelib Isfijob, Tarozi va boshqa shaharlarning turkiy aholisi ko'plab islom dinini qabul qilganliklari tufayli S.ning boshqaruv tizimida ularning salmog'i oshib ketgan. Xususan, Alptegin, Sabuktegin, Alp Arslon, Alitegin, Simjuriy, Bektuzun, Qorategin, Ayach, Altuntosh, Banichur, Tosh singari mashhur tarixiy shaxslar va ularning avlodlari shular jumlasidandir. Shuningdek, turli viloyatlar va shaharlarni Inaj, Ilmangu, Sabukra, Boyqaro, Alxunmish, Boytuz, Tuztosh,

Kunbosh, Suboshitegin, Kamtegin, Fayozbek, Xumorbek, Xumortosh, Oytug'dibek, Bilgategin, Fategin, Shukrtegin, Aytug'mish va boshqa g'ukmdorlar boshqargan.

Hokimiyat S. qo'lidan ketib, qoraxoniylar qo'lga o'tgandan keyin ularning deyarli barchasi ikkilanmay yangi hukmdorlar xizmatiga o'tishgan. Shuning uchun Bug'roxon 992 yilda Isfijobdan yurish qilib, Samarqand va Buxoroni egallaganda, unga hech kim qarshilik ko'rsatmagan. Chunki mahalliy aholi, shu jumladan, amaldorlar ham, ularga Movarounnahrning arablargacha bo'lgan asl egalari sifatida va endi islom dinini qabul qilib, o'z yerlariga qaytib kelgan hukmdorlar deb qaraganlar.

Shunday qilib, S boshqaruv tizimi aniq va mukammal ravishda tuzilgan bo'lib,

o'zida davlatchilikning o'sha davrda eng ilg'or an'analarini mujassamlashtirgan. Lekin qonunchilik nuqtai nazaridan S. hukmronligini teng huquqli mustaqil davlat sifatida qarash haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki u davrda, ya'ni 9— 10-asrlarda, Abbosiylar xalifaligida markaziy hokimiyat zaiflashib, viloyatlardagi mahalliy hokimiyat kuchaygani va deyarli mustaqil ichki siyosat olib borgani bilan, barcha mahalliy sulolalar, shu jumladan, S. ham, rasman bo'lsada, Bag'dod xalifalariga bo'ysungan edilar. Ular faqat ma'muriy boshqaruvda va xo'jalik ishlarini yuritishda xalifalar tomonidan berilgan keng huquklar va o'zini o'zi boshqarish vakolatlariga ega bo'lganlar. Shariat nuqtai nazaridan g'am, xalqaro huquq nuqtai nazaridan ham, Xuroson va Movarounnahr ma'muriy jihatdan Abbosiylar xalifaligining ajralmas qismi, S. esa xalifalarning shu viloyatlardagi hokimiyatni boshqarish uchun

**tayinlangan voliyolari hisoblangan.
Demak, S.ning hukmronligi davlatchilik
sifatida emas, balki Abbosiylar
xalifaligining tarkibida Bag‘doddan
tayinlangan va nisbatan mustaqil ichki
siyosat olib borgan mahalliy hukmdorlar
sulolasining hokimiyati sifatida
baholanishi mumkin.**

**Madaniyati. S. boshqaruvtizimining
tashkil topishi siyosiy barqarorlik va
iqtisodiy ko‘tarilish, madaniy hayotning
ravnaqiga imkon berdi. Buxoro,
Samarqand, Urganch, Marv va Nishopur
kabi shaharlar ilmiy va madaniy markaz
sifatida taraqqiy qila boshlaydi.
Forsiydaryda nazm, nasr va ilmiy asarlar
yozila boshlandi. 9—10-asr larda,
ayniqsa, Buxoro sh. madaniy jihatdan
yuksaladi. Poytaxtda amir saroyida turli
sohalarga oid qo‘lyozma kitoblar
saqlanadigan kattagina kutubxona barpo
etiladi.**

Movarounnahrda me'morlik va san'at yangi taraqqiyot bosqichiga o'tdi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda ko'plab saroy, masjid, Madrasa, minora, xonaqoh, maqbara, tim va karvonsaroylar qurildi.

Somoniylar - 910-asrlarda Movarounnahr va Xurosondagi sulola. S.ning oilaviy nisbasi, ya'ni nomi ularning ajdodi bo'lmish Somonxudot ismi bilan bog'liq. Somonxudotning kelib chiqishi hakida turli xil ma'lumot va fikrlar mavjud. Abu Bakr Narshaxiy (10-asr) va Hamza Isfahoniy (10-asr) keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Somonxudot Balx viloyatidagi Somon qishlog'idan, alMukaddasiy (10-asr) ning ma'lumotiga ko'ra esa, u Samarqand viloyatidagi Somon nomli qishloqdan bo'lgan. "Sa'diya" nomli asar (17-asr) da

keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, uning asl ismi Arquq bo'lib, u Farg'onadan Termizga ko'chib kelgan va u yerda Somon nomli qishlog'iga asos solgan.O'rta asrlarda Buxoro, Farg'ona, Tohariston, Xuttalon va boshqa viloyatlarda ham Somon nomli qishloqlar bo'lganligi kayd etilgan. Bu ma'lumotlar "Somon" toponimi o'rta asrlarda O'rta Osiyo hududlarida va undan tashqari yerlarda ham keng tarkalgan joy nomi bo'lganligidan dalolat beradi.

Somoniylar davlati

امارت سامانيان

← Flag of Afghanistan (1880-1901).svg

Flag of None.svg →

Samanid dynasty (819-999).GIF

Poytaxti

Samarqand, Buxoro

Yirik shaharlari

Urganch, Buxoro, Samarqand, Marv, Balx

Til(lar)i

Fors

Dini

Islom

Maydoni

2,850,000 km²

Aholisi

10 000 000

„Amir“

- 819-855

Ibn Asad

- 999-1005

Ismoil al-Muntasir

Ko'pchilik manbalar (Hudud alolam, Ibn Havqal, Beruniy, Gardizi va h.k.) ga ko'ra, Somonxudot sosoniylar davridagi mashhur sarkarda Bahrom Cho'bin (6-asr) ning 4 yoki 5pogonadagi avlodi bo'lgan. Baxrom Cho'binning kelib chiqishi eftaliylar bilan bog'lik U sosoniylarga qarshi ko'zg'olon ko'tarib (590 y.) mag'lubiyatga uchragandan keyin Farg'onaga qochib kelgan va turkiy malikaga uylanib, umrining oxirigacha o'sha yerda kolib ketgan. Uning avlodlari ham o'zlarini podshoxdar oilasiga mansub deb hisoblaganlar va Sosoniylar davlatidagi shahanshoxlar oliy taxtiga da'vo kilganlar. Somonxudotning shajarasida keltirilgan ajdodlaridan ayrimlarining (Juba, Jamchan, Tamg'as kabi) turkiy ismlari bo'lgan. Shunisi diqkatga sazovorki, turkiylarning rivoyatlarida Somonyabg'u

(ya'ni Somonxudot) turkiylarning O'g'uzxondan keyingi davrlarda yashagan ajdodlari katorida tilga olingan.

O'rta Osiyoga arablar bostirib kelganda, Somonxudot, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Balx viloyatidan Marvga Xuroson amiri Asad ibn Abdulloh alQushayriy (725/727 va 735/738 yillar)ning oldiga kelib, undan dushmanlariga qarshi kurolli yordam berishini suraydi. Arablar yordamida dushmanlarini yenggach, Somonxudot islom dinini kabul kiladi va o'g'lining ismini amirning sharafiga Asad ko'yadi. Asadning Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyos ismli ug'illari alMa'munning Marvdagi saroyida xizmatda bulgan va Rofi ibn Lays ko'zyulonini bostirishda faol qatnashgan. Buning evaziga alMa'mun ularni bir nechta viloyatlarga amir etib tayinlaydi (819—820 y.). Xususan, Nuh — Samarqand amiri,

Ahmad — Fargʻona amiri, Yahyo — Shosh va Ustrushona amiri, Ilyos esa Hirot amiri etib xayinlanadi. Ular dastlab Xuroson amirlari boʻlgan tohiriylarga tobe boʻlgan va harbiy kuch toʻplab, Arab xalifaligining sharqiy chegaralarini qoʻriqlab turishgan, shuningdek, shim.dagi turklarga qarshi bir necha bor yurishlar qilishgan. Nuh ibn Asad Isfijobni bosib olib (840 y.), uni oʻziga tobe qiladi. Shunday qilib, akaukaning toʻngʻichi boʻlgan Nuh ibn Asad Samarqand va Sugʻdning katta qismini, shuningdek, Fargʻona va boshqa bir qancha shaharlarni oʻz hokimiyati ostida birlashtiradi. Nuhning vafotidan keyin (842 y.) suloladagi yetakchilik uning ukasi Ahmad ibn Asad oilasiga oʻtadi. Uning 7 ta oʻtli boʻlib, ular otasining vafotidan keyin (866 y.) Movarounnahrning asosiy shaharlarida hokimiyatni oʻz qoʻllariga oladilar. Faqat Buxoro sh. tohiriylar qoʻlida edi. Ilyos ibn Asad vafotidan keyin unga qarashli

bo'lgan Hirot shahrida ham hokimiyat S.ning qo'lidan ketdi. Tohiriylar hokimiyati tugatilgandan keyin (873 y.) Buxoroda bir muddat siyosiy beqarorlik va tartibsizliklar yuz berdi. Shunda S. oilasining boshlig'i bo'lgan Nasr ibn Ahmad mahalliy dehqonlar taklifiga binoan, Buxoroga ukasi Ismoil ibn Ahmadni hokim qilib yuboradi. Shunday qilib, Buxoro ham S qo'lga o'tib, ularning qudrati yana ham ortdi. Nasr davrida S turklarning Shovg'ar shahriga yurish qiladilar. Deyarli butun O'rta Osiyo yerlari ularning hokimiyati ostida birlashgandan keyin oila boshlig'i Nasr xalifa alMu'tamiddan Movarounnahrni boshqarishga maxsus yorliq oldi (875 y.). Ko'p o'tmay Ismoil akasi Nasrga bo'ysunishdan bosh tortib, unga qarshi ko'shin tortadi. Akauka qo'shinlari orasida bo'lib o'tgan jangda (888 y.) Nasr mag'lubiyatga uchraydi va natijada Ismoil ibn Ahmad butun hokimiyatni o'z qo'lga oladi. U Tarozi shahriga yurish

qilib, uni bosib oladi (893 y.) va natijada boy Shalji kumush konlariga egalik kidali. O'sha yilning o'zida Ahmad Ustrushonadagi afshinlar sulolasining oxirgi vakillarini yo'q qiladi va viloyatni butkul o'zining hokimiyatiga bo'ysundiradi. S.ning kuchayib borayotganidan xavfsiragan arab xalifasi Ismoilni hokimiyatdan chetlatib, o'rniga Xuroson amiri Amr ibn Lays Safforiyni tayinlaydi (898 y.). Amr qo'shin bilan Movarounnahrda yo'l olganda, Ismoil unga qarshi chiqib, bir necha jangdan keyin uni mag'lubiyatga uchratadi (900 y.) va natijada safforiylar qarashli bo'lgan Xurosonni ham o'z yerlariga qo'shib oladi. Shunday qilib, Ismoil ibn Ahmad hukmronligi davrida Talas vodiysidan Xurosongacha bo'lgan yerlarni o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Ismoil ibn Ahmad vafotidan keyin (907 y.) hokimiyat uning avlodlari qo'lga o'tdi: Ahmad ibn Ismoil (907—914 yillar), Nasr ibn Ahmad (914—943 yillar), Nuh

ibn Nasr (943-954 yillar), Abdulmalik ibn Nuh (954—961 yillar), Mansur ibn Abdulmalik (961—976 yillar), Nuh ibn Mansur (976—997 yillar), Mansur ibn Nuh (997—999 yillar), Abdulmalik ibn Mansur (999—1000 yillar). Shundan keyin mamlakatdagi hokimiyat qoraxoniylar sulolasining qoʻliga oʻtib, S. hokimiyati tugatildi. Sulolaning oxirgi vakili Ismoil alMuntasir (1000—1005 yillar) qoraxoniylar sulolasiga qarshi kurash olib borib, S. hokimiyatini tiklashga urindi, lekin natija boʻlmadi va oxiri oʻzi ham oʻldirildi. Shu bilan S. sulolasi tarix sahnasidan butunlay ketdi.

Maʼmuriy boshqaruv tizimi. S. sulolasining hokimiyatdagi vakillari amir deb atalgan boʻlib, ularga dargoh (saroy axli) va devonlar (harbiy boshqarmalar) boʻysungan. Vazir mansabiga, asosan, Jayhoniylar, Balʼamiylar va Utbiylar aslzoda oilalarining vakillari tayinlanar

edi. Jayhoniyy va Bal'amiy ulardan eng mashhur vazirlardir. S.da vazir devonidan tashqari 10 devon bo'lib, ular uchun Buxorodagi Registon maydonida maxsus katta bino qurilgan edi. S.ning boshqaruv tizimi, asosan, mahalliy dehqonlar, aslzodalar va din arboblardan tashkil topgan bo'lib, har bir amaldor arab va fors tillarini mukammal bilishi, shuningdek, diniy va dunyoviy fanlardan xabardor bo'lishi shart edi. Bunday odamlarni ahl alqalam (qalam axli) deb atashgan. Saroy harbiy qo'mondonlari hojib, Xuroson lashkarboshisi esa sipoxsolor deb atalgan bo'lib, boshqaruv ishlariga katta ta'sir o'tkazib kelishgan. S.ning soliklardan kelib tushadigan yillik daromadi 45 mln. dirhamni tashkil qilgan bo'lsa, bu mablag'dan 20 mln.ga yaqini boshqaruv tizimida xizmat qilayotgan amaldorlar va qo'shin ehtiyojlariga sarflangan. Xizmat uchun ish xaqi

hammaga har 90 kunda, ya'ni bir yilda 4 marta muntazam ravishda berib turilgan.

10-asr boshida S. hukmronligi ostidagi mulklar quyidagi viloyatlardan tashkil topgan: Buxoro, Samarqand, Ustrushona, Farg'ona, Shosh, Isfijob, Xorazm, Kesh, Nasaf, Chag'oniya, Xuttalon, Badaxshon, Balx, Tohariston, Guzganon, G'archiston, Marv, Hirot, G'ur, Nishopur va Go'rgon. Viloyatlarda boshqaruv g'okimlar qo'lida bo'lib, ular amir tomonidan tayinlangan. Bu mansabga ko'pincha mahalliy yer egalari va viloyat hokimlari xonadoni vakillari tayinlanar edi. Shaharlarning boshqaruvi raislar qo'lida bo'lib, ular hokimlar tomonidan tayinlangan. Mas, S. hukmronligi davrida Tohariston shaharlarida banichuriylar sulolasi, Xurosonda simjuriylar sulolasi, Guzganonda farig'uniylar sulolasi, Xorazm va Isfijobda mahalliy turkiy

sulolalar, shuningdek, Chag'oniyon, G'azna, Sijiston, G'ur va G'archistonda mahalliy sulolalar hukm surgan.

S.ning saroy ma'muriyati ichidagi amaldorlarning bir qismini forelar, qolgan qismini mahalliy turkiylar tashkil etgan. Viloyatlarda ham xuddi shunday ahvol kuzatilgan. Harbiy va mudofaa ishlari to'la turkiylarning qo'lida bo'lgan. 10-asr ga kelib Isfijob, Tarozi va boshqa shaharlarning turkiy aholisi ko'plab islom dinini qabul qilganliklari tufayli S.ning boshqaruv tizimida ularning salmog'i oshib ketgan. Xususan, Alptegin, Sabuktegin, Alp Arslon, Alitegin, Simjuriy, Bektuzun, Qorategin, Ayach, Altuntosh, Banichur, Tosh singari mashhur tarixiy shaxslar va ularning avlodlari shular jumlasidandir. Shuningdek, turli viloyatlar va shaharlarni Inaj, Ilmangu, Sabukra, Boyqaro, Alxunmish, Boytuz, Tuztosh,

Kunbosh, Suboshitegin, Kamtegin, Fayozbek, Xumorbek, Xumortosh, Oytug'dibek, Bilgategin, Fategin, Shukrtegin, Aytug'mish va boshqa g'ukmdorlar boshqargan.

Hokimiyat S. qo'lidan ketib, qoraxoniylar qo'lga o'tgandan keyin ularning deyarli barchasi ikkilanmay yangi hukmdorlar xizmatiga o'tishgan. Shuning uchun Bug'roxon 992 yilda Isfijobdan yurish qilib, Samarqand va Buxoroni egallaganda, unga hech kim qarshilik ko'rsatmagan. Chunki mahalliy aholi, shu jumladan, amaldorlar ham, ularga Movarounnahrning arablargacha bo'lgan asl egalari sifatida va endi islom dinini qabul qilib, o'z yerlariga qaytib kelgan hukmdorlar deb qaraganlar.

Shunday qilib, S boshqaruv tizimi aniq va mukammal ravishda tuzilgan bo'lib,

o'zida davlatchilikning o'sha davrda eng ilg'or an'analarini mujassamlashtirgan. Lekin qonunchilik nuqtai nazaridan S. hukmronligini teng huquqli mustaqil davlat sifatida qarash haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki u davrda, ya'ni 9— 10-asrlarda, Abbosiylar xalifaligida markaziy hokimiyat zaiflashib, viloyatlardagi mahalliy hokimiyat kuchaygani va deyarli mustaqil ichki siyosat olib borgani bilan, barcha mahalliy sulolalar, shu jumladan, S. ham, rasman bo'lsada, Bag'dod xalifalariga bo'ysungan edilar. Ular faqat ma'muriy boshqaruvda va xo'jalik ishlarini yuritishda xalifalar tomonidan berilgan keng huquklar va o'zini o'zi boshqarish vakolatlariga ega bo'lganlar. Shariat nuqtai nazaridan g'am, xalqaro huquq nuqtai nazaridan ham, Xuroson va Movarounnahr ma'muriy jihatdan Abbosiylar xalifaligining ajralmas qismi, S. esa xalifalarning shu viloyatlardagi hokimiyatni boshqarish uchun

**tayinlangan voliyolari hisoblangan.
Demak, S.ning hukmronligi davlatchilik
sifatida emas, balki Abbosiylar
xalifaligining tarkibida Bag‘doddan
tayinlangan va nisbatan mustaqil ichki
siyosat olib borgan mahalliy hukmdorlar
sulolasining hokimiyati sifatida
baholanishi mumkin.**

**Madaniyati. S. boshqaruvtizimining
tashkil topishi siyosiy barqarorlik va
iqtisodiy ko‘tarilish, madaniy hayotning
ravnaqiga imkon berdi. Buxoro,
Samarqand, Urganch, Marv va Nishopur
kabi shaharlar ilmiy va madaniy markaz
sifatida taraqqiy qila boshlaydi.
Forsiydaryda nazm, nasr va ilmiy asarlar
yozila boshlandi. 9—10-asr larda,
ayniqsa, Buxoro sh. madaniy jihatdan
yuksaladi. Poytaxtda amir saroyida turli
sohalarga oid qo‘lyozma kitoblar
saqlanadigan kattagina kutubxona barpo
etiladi.**

Movarounnahrda me'morlik va san'at yangi taraqqiyot bosqichiga o'tdi. Bu davrda Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz, O'zgan va Marv kabi shaharlarda ko'plab saroy, masjid, Madrasa, minora, xonaqoh, maqbara, tim va karvonsaroylar qurildi.

Adabiyot Tahrirlash

A6u Bakr Muhammad ibn Ja'far anNarshaxiy, Buxoro tarixi [fors tilidan A. Rasulev tarjimasi], T., 1991; Bosvort K. E., Musulmanskiye dinastii, M., 1971; Kamaliddinov Sh. S, Istoricheskaya geografiya Yujnogo Sogda i Toharistana po araboyazichnim istochnikam IX — nachala XIII vv., T., 1996; Negmatov N. N., Gosudarstvo Samanidov (Maverannaxr i Xorasan v IX —X vv.), Dushanbe, 1977; Karayev O., Istoriya

**Karaxanidskogo kaganata X — nachalo
XIII vv., Frunze, 1983.**

Shamsuddin Kamoliddinov.

**Somoniylar (fors. سامانیان) — Oʻrta
Osiyoda, 819—999-yillarda hukmronlik
qilgan sulola.**

**Somoniylar davlatining vujudga kelishi
Tahrirlash**

**Bu davrda Movarounnahrning
Samarqand, Fargʻona, Toshkent va
Ustrushona viloyatlarida noiblik
qilayotgan somoniylar xonadonining
siyosiy hayotida ham asta-sekin
birmuncha oʻzgarisûar yuz beradi.
Yurtga awal Nuh, soʻngra Ahmad
boshchilik qiladi. Har biri oʻz hukmronligi
davrida oʻz nomlaridan misdan chaqalar
zarb etadilar.**

Ahmad vafotidan (865-yil) keyin uning o'g'li Nasr Samarqandni markazga aylantiradi. Buxoro vohasi, Naxshab (Qashqadaryo), Chag'onrud (Surxondaryo) vodiylaridan tashqari Movarounnahrning barcha viloyatlarini birlashtirish va uni Xurosondan ajratib olish choralarini ko'radi. Tohiriylar davlatining barham topishi bilan vaziyat tubdan o'zgarib, istiqlol uchun qulay sharoit paydo bo'ladi. O'z holiga tashlab qo'yilgan Buxoro ahli hatto safforiylarga tobe bo'lishni xohlamaydi. Shahar zodagonlari somoniylarga murojaat qilib, Samarqandga Nasr huzuriga elchilar yuboradilar, undan Buxoroni o'z qo'l ostiga olishni va somoniylar xonadonidan bir kishini Buxoroga hokim qilib yuborishni so'raydilar. Nasr bu taklifni mamnuniyat bilan qabul qilib, ukasi Ismoilni (874) Buxoroga noib qilib yuboradi.

Shunday qilib, IX asrning oxirgi choragida Movarounnahrning deyarli barcha viloyatlari somoniylar tasarrufiga o'tib, u o'z mustaqilligini tiklab oladi. Xuddi shu vaqtdan boshlab Nasr o'zini butun Movarounnahrning boshlig'i deb hisoblay boshlaydi. Garchi ukalari Shosh viloyatining noibi Yoqub va Farg'ona hokimi Asadlar o'z nomlari bilan chaqa pul zarb etib o'zboshimchalik qilsalar ham, ammo u somoniylar hukmronligi tarixida birinchi bo'lib kumush dirham zarb etadi. Kumush tangalar chiqarish davlat mustaqilligining ramzi hisoblanib, to shu vaqtgacha xalifalik viloyatlarida faqat tohiriylargina bunday dirhamni zarb etish huquqiga ega edilar. Shunday bo'lsa-da, Buxoro noibi Ismoil akasi Nasrga itoat qilishni istamaydi. O'ziga berilgan viloyatni mumkin qadar iqtisodiy jihatdan mustaqil idora qilishga intiladi. Samarqandga Nasrning xazinasiga yuboriladigan har yilgi soliqlarni turli bahonalar bilan to'xtatib

qo'yadi. Natijada aka-uka o'rtasida adovat paydo bo'ladi. U 888-yildagi jangga olib keladi. Jangda Nasr qo'shinlari tor-mor keltiriladi. Shu yildan boshlab Ismoil butun Movarounnahrni birlashtirib, uning yagona hukmdori bo'lib oladi.

Ismoil Somoniy Tahrirlash

Ismoil Somoniy o'rta asrlarning qobiliyatli, serg'ayrat va nihoyatda zukko davlat arbobi edi. U Movarounnahrni birlashtirgach, mustahkam feodal davlatni tuzishga intildi. U o'z Vatanida barqaror tinchlikni ta'minlab, uni mustahkamlashda hukmronlik qobiliyatining hamma nozik xususiyatlarini ishga soldi. Avvalo katta qo'shin to'plab, ko'chmanchilar dashtiga askar tortdi. 8933-yilda Taraz shahrini fath etib, dashtliklarga qaqshatqich zarba berdi. Bu somoniylar davrida ko'chmanchilarga qarshi qilingan oxirgi

katta yurish bo'ldi. Natijada dashtlik qabilalarning Movarounnahr viloyatlariga bo'lgan uzluksiz bosqinlari barham topib, o'troq aholi endilikda vohalar atrofi bo'ylab yuzlab kilometr ga cho'zilgan mudofaa devorlari-yu, son-sanoqsiz qal'alarni bino qilish va ularni muttasil ta'mirlab turishdek og'ir va mashaqqatli mehnatdan va tashvishdan forig' bo'ldi. Xuddi shu davrdan boshlab, 300 km dan oshiqroq masofada Buxoro vohasining atrofini o'rab turgan qadimiy mudofaa inshooti Kampirak devorining har yilgi odatiy hashari to'xtalib, u qarovsiz qoldirilgan. Narshaxiyning yozishicha Amir Ismoil o'zining kuchli qo'shinlarini nazarda tutib, "Toki men tirik ekanman, Buxoro viloyatining devori men bo'laman, — deb aytgan ekan.

Movarounnahr aholisining mustaqillikka erishib, bu diyorda somoniylar

davlatining tobora kuchayib borishi shubhasiz sharqiy viloyatlardan muttasil undirib olinadigan katta boyliklardan mahrum bo'lgan Arab xalifaligini, bir tomondan, nihoyatda ranjitsa, ikkinchi tomondan cho'chitar ham edi. Shu boisdan xalifalik safforiylar bilan somoniylarni to'qnashtirishga va bu ikki davlatni har ikkisini ham zaiflashtirib, bu boy viloyatlarda, ma'lum darajada, o'z ta'sirini qayta tiklashga harakat qiladi. 900-yilda ular o'rtasida boshlanib ketgan urush Ismoilning g'alabasi bilan tugaydi. Butun Xuroson somoniylar qo'l ostiga o'tadi. Noilojlikdan xalifa Ismoilning bunday ulkan davlatini tan olishga va unga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ladi. Shunday qilib, IX asr oxirlarida Movarounnahr Arab xalifaligi istibdodidan abadiy xalos bo'ldi. Ismoil Somoniy butun Movarounnahrni o'z qo'li ostida kuchli bir davlat qilib birlashtirdi. Xurosonda tashkil topgan Safforiylar davlatiga barham berdi va uni o'z

davlatiga qo'shib oldi. Natijada poytaxti Buxoro shahri bo'lgan zamonasining eng yirik mustaqil feodal davlati tashkil topdi. Bu davlatni somoniylar xonadonidan bo'lgan hukmdorlar — amirlar X asr oxirlarigacha idora qiladilar.

Somoniylarning davlat boshqaruvi

Somoniylar va islom dini Tahrirlash

Movarounnahr mustaqillikka erishib, Somoniylar davlatining qaror topishi va uning ravnaqida islom dini mhoniylarimng hissasi katta bo'ldi. Shu boisdan ularning obro'si oshib, poytaxt Buxoro Sharqda islom dinining eng nufuzli markazlaridan biriga aylandi. Shaharlarda ko'plab ibodatxonalar, shu jumladan jome' masjid, xonaqo (g'aribxona) va nomozgoh (iydi ramazon va iydi qurbon ibodatleri o'qiladigan sajdagoh) lar bino qilindi. Xuddi shu

davrda musulmon Sharqidagi ilk ilmgoh madrasalardan bin Buxoro shahrida qad ko'tardi. Buxoroning bu qadimiy madrasasi shaharning Darvozayi Mansur mahallasida xon hammomining yonida joylashgan edi. Mamlakat ma'naviy hayotining asosi hisoblangan islom mafkurasiga bu davrda „ustod“ deb atalgan din va ilm peshvolari rahnamolik qilardi. Keyinchalik bu nom tark etilib, din peshvolari va islom ulamolarining rahnamosi „shayxulislom“ nomi bilan yanada ulug'landi. Ustoddan keyin „xdtib“ lar turardi. Somoniylar islom mafkurasining rivojiga katta ahamiyat beradilar. Masjid, madrasa va xonaqolar qurish uchun maxsus joylar va ularning sarf-u xarajatlari uchun katta-katta mulklar ajratilib beriladi. Natijada diniy muassasalar tasarrufidagi yerlar kengayib, yangi turdagi diniy-feodal xo'jaligi tarkib topadi.

Somoniylar davlatida mudofaa ishlari

Somoniylar tashqi va ichki dushman xurajlaridan mamlakatni muhofaza qilish masalasiga katta e'tibor beradilar, Xususan Ismoil Somoniy yaxshi qurollangan harbiy qo'shkuva maxsus saroy muntazam sarbozlar qismini tuzadi. Muntazam sarbozlar oliy dargoh va shaxsan armrni hamda uning xaramini qo'riqlash uchun turk g'ulomlaridan tuzilgan edi. Turkiston va Movarounnahr harbiy xizmatchi, mohir chavandoz turk o'smirlarini qadimdan doimiy ravishda voyaga yetkazib kelgan bo'lsa ham, ammo faqat somoniylargina turk yigitlarini birinchilar qatorida saroyning shaxsiy sarbozlari safiga tortgan edilar. Saroy sarbozlariga qabul qilingan o'spirin turk g'ulomining harbiy xizmati ma'lum muddatga va qat'iy belgilangan tartibda o'tar edi. Yaxshi va uzoq xizmat qilgan sarbozlar „hojib“ lavozimiga ko'tarilg Hojiblarning boshlig'i „hojibul

hujob“ yoki „hojibul buzruk“ deb yuritilar edi. Sunday unvon Somoniylar davlati saroyidagi oliy unvon hisoblanardi. Hojiblar, ayniqsa hojib-ul hujob saroyda katta nufuzga ega edi. U saroyda turar va dargohning ishlarini boshqarar edi. Somoniylar sarbozlardan tashqari ozod mehnat ahlidan tuzilgan harbiy qo‘shinlarga ega edilar. Harbiy qo‘shin va uning ta‘minoti bilan „ariz“ boshliq devoni ariz deb atalgan maxsus mahkama shug‘ullanar edi. Ariz qo‘shinlarga maosh berar, uning intizomi, yarog‘-aslahasi, oziq-ovqati va otlarining yem-xashagi taminoti bilan shug‘ullanar edi. Qo‘shinlarga xizmat haqi har uch oyda, ya‘ni yiliga to‘rt marta to‘lanar edi.

Shunday qilib, IX—X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda Somoniylar davlati tashkil topdi. O‘rta asrlar mulkchilik zamonining bu yirik davlatini

**boshqarishda hukmdor xonadon
Sharqning qadimiy davlat boshqaruvi
an'analariga suyanib, muntazam harbiy
qism va kuchli harbiy qo'shinlarga ega
bo'lgan markazlashgan boshqaruv
mahkamasini tashkil qildi. O'rta
asrlarning bu yirik davlati o'zining
boshqaruv tizimi jihatidan shubhasiz
O'rta Osiyoda yirik mulkdorlar
davlatchiligining shakllanishi va
taraqqiyoti tarixini o'rganishda alohida
ahamiyat kasb etadi.**

**9-asrning 20-yillarida Movarounnahrda
Asad ibn Somon va uning o'g'illari
xalifatga sodiqliklari bilan namoyon
bo'lgan. ko'targan Rafi ibn Lays
qo'zg'alonini bostirishga erishdilar.
Ularning bobosi Somon Farg'onaning
dehqon oilasidan chiqqan (uning Bal yoki
Termez viloyatlaridanligi haqida farazlar
ham mavjud). Xalif al-Ma'munga
sadoqatli xizmatlari evaziga Xuroson**

**noibi Xasan ibn Abbad (819-821 yy.)
Asad ibn Somon o'g'illarini muhim
viloyatlar va shaharlarning hokimi etib
tayinlaydi. Nuhga - Samarqand,
Ahmadga - Farg'ona, Yahyoga - Shosh va
Ustrusxon, Ilyosga - Xirot tuhfa etiladi.
Nuh oila sardori bo'lgan, uning o'limidan
so'ng bu vakolat - Ahmad ibn Asadga
o'tgan. Ahmad davrida somoniylar
xalifat va toxiriylardan muxtoriyat
olishga erishadilar. Ahmad ibn Asad
oilasi somoniylarning barcha hududlarini
o'ziga bo'sundirib, Movarounnahrda
ulkan davlat barpo etadi. Ahmad siyosati
Samarqandda hukmronlik qilgan uning
o'g'li Nasr tomonidan davom ettiriladi.
Somoniylarning ta'sirini inobatga olib,
xalif Mutadim 875 yili poytaxti
Samarqand bo'lgan Movarounnahr
boshqaruvini butunlay Nasr ibn Ahmad
(875-892 yy.) ihtiyoriga topshiradi. 874
yildan buyon Boxoroni boshqargan Nasr
ukasi Ismoil (892-907 yy.) 892 yili
Movarounnahr amiri bo'ladi. 900 yili**

Ismoil Somoni Bal yonida bo'lgan jangda Saffarid Amr ibn Leysni mag'lubiyatga uchratadi. Natijada Xuroson, keyinchalik esa Siston somoniylar davlati tarkibiga qo'shib olinadi. Xuroson 999 yilga qadar Nishapurdagi somoniy noibi tomonidan boshqarilgan. Ahmad ibn Ismoil (907-914 yy.) o'z otasi Ismoil davlatiga vorislik qiladi. 10-asrning 30-40-yillarida somoniy Nasr II (914-943) hukmronligi davrida davlatda karmatlar ta'limoti keng tarqaladi va unga qarshi uning o'g'li Nuh I (943-954) kurash olib boradi. Somoniylar davrida Movarounnahrda hunarmandchilik, qurilish va madaniyat gullab-yashnaydi. Karvon savdosi muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi. Buyuk ipak yo'li qayta jonlanib, uning yangi shahobchalari paydo bo'ladi. Shaharlar yangidan quriladi. To'quvchilik, kulolchilik, mischilik, duradgorchilikning yangi markazlari yuzaga keladi. Shaharlar ichida karvonsaroylar, masjidlar va madrasalar bunyod etiladi.

O'sha davrda buyuk qomusshunos olimlar al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Rayxon Beruniy, Sharshohiy va boshqalar yashab ijod etgan. 945 yildan buyon Xurosonda betinim notinchliklar boshlanadi.

Somoniylar Abdul-Malik ibn Nux (954-961) va uning ukasi Mansur (961-976), o'g'li Mansur - Nux II (976-977), Nux II o'g'li - Abdul-Malik II (997-999) zamonida davlat asta-sekin zaiflasha boshlaydi. 999 yili Somoniylar Movarounnahrni turk hukmdorlari - qoraxoniylarga boy beradilar va shu tariqa Somoniylar davlati tugatildi. Sominiylarning so'nggi hukmdori Abdul-Malik II ning ukasi al-Muntasir 1005 yili o'ldirilgan.

SOMONIYLAR DAVLATIDA MADANIY HAYOT VA DIN

**Шовкат Кенжаев (Гулистан,
Узбекистан) | Скачать статью**

IX—XI asr boshlaridan Movarounnahr va Xurosonda sodir bo'lgan o'ta murakkab siyosiy vaziyatning tadrijiy rivoji va u bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar mamlakat aholisining madaniy hayotiga ham kuchli ta'sir etdi. Ma'lumki, Movarounnahr istilo etilib, xalifalikka qo'shib olingach, zabt etilgan o'zga mamlakatlar qatorida, bu o'lkada ham faqat islomgana emas, balki arab tili va uning imlosi ham joriy etildi. Chunki arab tili xalifalikning davlat hamda mafkurasi bo'lgan islom dini tili edi. Shuningdek, hududlari kengayib jahondagi eng yirik davlatga aylangan Arab xalifaligida davlat tili fan tili ham edi. Shu boisdan kadimiy madaniy an'analarga boy Ajam va Movarounnahrda qo'p jihatdan arab tilining mohiyati oshib, uni o'zlashgirishta bo'lgan intilish kuchli bo'ldi. Islomni qabul qilgan aholining qo'pchilikka yod arab tili bilan muloqoti, garchi faqat ibodat vaqtlarida Kur'oni

Karimning qisqa suralarini tilovat qilishdan iborat bo'lsa-da, ammo mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik ma'murlari bilan yaqinlashish va mamlakatda o'z siyosiy faoliyatini tiklab, uni mustahkamlashning garovi deb hisoblaydilar, uni o'zlashtirishga astoydil kirishadilar. Arab tiliga bo'lgan bunday ehtiyoj va intilish tufayli ko'p vaqt o'tmay Movarounnahrda ham hatto o'z ona tilidan ko'ra arab tili va yozuvini yaxshiroq o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ladi. O'z navbatida, chegaralari borgan sari kengayib ulkanlashib borayotgan xalifalik uchun ham ilm va ilm ahli suv va havodek zarur edi. Davlatni boshqarishda abbosiylar ma'muriyati ayniqsa ko'plab bilimdon siymolarga muhtoj edi. Chunki arablar orasida bu paytda davlat ishiga yaroqli bo'lgan bilimdonlar hali oz, bori ham zaif edi.

Ismoil Somoniy maqbarasi

Rasm : © meros.uz

Ob'yekt yaratilgan sana: 892

Yunesko qaramog'ida: Ha

Hudud: Buxoro viloyati

Kategoriya: Me'morchilik inshootlari

Xaritadagi joylashgan o'rni

0 0 8505

**O'rta Osiyoda Somoniylar davri
me'morchiligining nodir namunalaridan
biri bo'lgan bu tarixiy obida Ismoil
Somoniy tomonidan bunyod etilgan.**

**Ismoil Somoniy shaxsi haqida
gapiradigan bo'lsak, u Buxoroda
Somoniylar davlatiga asos solgan yirik
siyosiy arbob hisoblanadi. Ismoil
Somoniy 848-yil Buxoro shahrida
tug'ilgan, 874-yilda somoniylarning**

Buxorodagi noibi, 888-yildan esa butun Movarounnahrga hokim bo'lgan. Ismoil Somoniy markaziy hokimiyatni mustahkamlash siyosatini olib borib, turli yerlardan ulamolar, adiblar, usta va hunarmandlarni Buxoroga to'plagan. Madaniyat rivojiga katta hissa qo'shgan. Bag'dod xalifalaridan ibrat olib, o'ziga ulkan maqbara qurdirgan. 893-yilda Taroza yurish qilib shimoliy chegaralarni mustahkamlagan. 900-yilda Movarounnahr va Xurosonni birlashtirgan.

Me'moriy obida bunyod etilgan davrda O'rta Osiyoda arab xalifaligidan mustaqil mahalliy davlatlar tashkil topa boshladi. Xurosonda Tohiriylar, Movarounnahrda esa Somoniylar davlati vujudga keldi. Mahalliy davlatlar yagona markaz

atrofida birlashtirilib, ilm-fan yuksalgan. 874-yilda Ismoil Buxoro noibi etib tayinlandi. Bu paytda Movarounnahrda akasi Nasr hukmronlik qilayotgan edi. Nasr va Ismoil o'rtasidagi munosabatlar 888-yilda buziladi va bu urushga olib keladi. Urushda g'alabaga erishgan Ismoil butun Movarounnahrga hokim bo'lib oladi. 893-yilda u Tarozga yurish qilib Shimoliy chegaralarni mustahkamlagan.

Ismoil Somoniy maqbarasi o'rta asrlarning rivojlangan davrida (IX-X asr), 864-868-yillar oralig'ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan.

Inshoot qabr vazifasini bajarganligi sababli, uning intereri uch pog'onali (to'rtlik - to'rt devor, sakkizlik - devordan tomga o'tish qismi va gumbaz

- tom ko'inishdagi) bir xonali kvadrat shaklni tashkil qilgan.

Uning qurilishida pishgan g'isht, tosh va yog'ochdan foydalanilgan. Maqbaraning dizayniga to'xtaladigan bo'lsak, jimjima g'ishtin bezaklari chiviqli to'siq yoki qamish, bo'yra to'qimasini eslatadi. Devor qalinligi - 1,8 m., tarhi - tashqarisi 10,80×10,70 m., ichkarisi 7,20×7,20 m. Usti gumbaz bilan qoplangan. To'rt burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba o'rnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta). Har bir darcha hoshiyalangan. Ravoq tepasidagi qanos g'ishtin tangachalar marjoni bilan chegaralangan. Ikki chetiga mayda-mayda g'ishtdan chorsu tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashqaridagi bino bilan uzviy bog'liq bo'lib, uslub jihatidan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bag'alidagi ustma-ust ravoqchalar - ustunchalarga tayangan.

Ravoqchalar 8 qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan. Arxeologik qazilma vaqtida (1927) xona sahnida 2 yog'och sag'ana borligi aniqlangan. Ismoil Somoniy maqbarasi 4 tomoni bir xil chordara shaklida, uning tuzilishida qadimiy sug'd me'morchiligining an'analari saqlanib qolgan buyuk me'moriy asar.

Ismoil Somoniy maqbarasi jahon me'morchilik va binokorlik maktablarining noyob asari hisoblanadi. Tengi yo'q bu arxitekturaliy yodgorlikni arxitektorlar va binokorlar faxr bilan tilga oladilar, tarixchilar yaratilishini o'rganadilar, san'at ahli esa uning tasvirlarini turli xil buyumlarda sevib aks ettiradilar.

Ismoil Somoniy maqbarasi IX asrda Buxoroda me'morchilik san'ati, binokorlik texnikasining naqadar yuksalganligini va rivojlanganligini ko'rsatadi. Ana o'sha davrdan boshlab binokorlikda yuqori sifatli pishgan g'isht, albastarli qorishmalar ishlatilgan.

Ushbu nodir obidani tiklashgacha bo'lgan davrda Buxoroda matematik bilimlar, xususan geometriya juda yaxshi rivojlangan.

Professor M.Bulatov tomonidan uni barpo etishda qo'llanilgan handasa qoidalar va qonuniyatlarini o'rganish asosida doktorlik dissertatsiyasi yozilganligi ham bejiz emas. Hali inshootning o'rganilmagan qanchadan-qancha qirralari, qonuniyatlari, qoidalar, qurilish usullari bor.

Yuksak professional darajada barpo etilgan bu tarixiy yodgorlik o'sha davrdagi eng tajribali quruvchilarni, eng qobiliyatli me'morlarni loyihalash va qurilish usullari bilan qurollantirganligi, ularning bilim va malakalarini nechog'lik oshirganligi sir emas.

Ismoil Somoniy maqbarasi markazlashma inshoot bo'lib, uning asosiy hajmini to'rt devori ko'tarilgan sari bilinar-bilinmas yengil qiyshaytirilgan kub va fazoviy gumbaz tashkil qiladi. Devor kvadratlari bilan gumbazni tutashtiruvchi konstruksiya inshootning o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Maqbaraning barcha fasadlari bir xilda bajarilgan. Devorlar ichkari va tashqi tomondan bezakli qilib yuqori sifatli pishgan g'ishtdan bejirim terilgan, qurilishda o'ymakorlik usullaridan ham foydalanilgan.

Dekorativ g'isht terimi inshootga yengillik ifodasini baxsh etgan. Kirish eshik proyomlari strelka shaklidagi arka ko'rinishida bajarilgan. Bu yechimlar, ayniqsa, strelkali arka va gumbazli tom konstruksiyalari, keyingi davrda nafaqat Buxoro me'morchiligida, balki butun Markaziy Osiyo me'morchiligida ham ko'p ishlatilgan.

Zaruriyati tug'ilgan gumbazli yopmalarni ishlatishning ijobiy tomonlari ko'pdir. Ulardan biri shundan iboratki, o'sha davrda uzoq vaqtga chidaydigan konstruksiyalarning egilish qismlarida ham yaxshi ishlaydigan temirbetonga o'xshagan buyum va konstruksiyalar deyarli mavjud bo'lmagan. Shu sababli ham tom yopma shunday ko'rinishda bajarilganki, u shakl bo'yicha bunyod etilgan har qanday konstruksiya asosan siqilishga ishlagan. Natijada inshootlarning proyomlari ko'rsatkichli

arka shaklida, tom yopmalari esa gumbaz shaklida g'isht terimidan mustahkam qilib tiklangan.

Boshqa tomondan, quruq va issiq iqlimli, quyoshning katta radiatsiyasi yerga tushadigan sharoitda gumbazli yechim samaralidir. Quyosh nuri gumbazli tomning faqat qaysidir bir bo'lakchasiga tik tushib, o'sha qisminigina ko'p isitadi; shu vaqtda gumbazli yopmaning qolgan qismlariga radiatsiya tik tushmaydi va tom ko'p isimaydi. Gumbazli yopmaning uchinchi jihati shundan iboratki, bunday sirtdan issiqlik tez ketib, tom tezda soviydi. Shamol esganda esa, bu jarayon yana ham intensivlashadi.

Ismoil Somoniy arxitekturaviy yodgorligi XI asrdan ortiq vaqt ichida yaxshi holda saqlanib qolgan. U jahon arxitekturasining takomillashgan asari,

«Sharqning me'moriy durdonasi» degan nomlar bilan ham ataladi. Yodgorlik arablargacha bo'lgan davr an'anasi asosida bajarilgan bo'lsa-da, u nafaqat Buxoroda, balki Markaziy Osiyo me'morchiligida ham yangi stil, yangi shakl va yangi yechimlarni yaratishning keyingi taraqqiyotini aniqlab bergan.

Bino gumbazining o'rtasida yorug'lik tushishi va issiq havoning chiqib ketishi uchun gumbazcha bilan yopilgan baraban konstruksiya o'rnatilgan bo'lib, uning yon tomonlariga arkali proyomlar qo'yilgan. Inshoot devorlarining tashqi burchaklari naqshli ustunlardan, devorlar va kirish eshiklarining arkalari esa bezakli, jilo berilgan g'ishtlardan mohirona ishlangan. Gumbazli bino intereri bilan chuqurroq tanishilsa, uni yaratish san'ati oldingi vaqtlardan boshlanganligiga va an'anaga aylanganligiga ishonch hosil qilinadi.

Yodgorlikning arxitekturaviy tahlili uni Eron, Mesopotamiya me'morchiligi bilan genetik bog'liqlikda ekanligidan guvohlik beradi.

Bu inshootda bir necha tektonik yechimlar bir butunlikda, yaxlitlikda ishlab chiqilganligini inkor etib bo'lmaydi. Turar-joy va madaniy arxitektura asoslaridan ishonch bilan foydalanganlik ushbu inshoot misolida Buxoro me'morchilik maktabining o'sha davrda yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatib turibdi.

Demak, Ismoil Somoniy maqbarasining hajm - samoviy va konstruktiv strukturasi undan keyin qurilgan gumbazli binolarning rivojlanishini aniqlab bergan. Me'moriy naqshlar, chiroyli jimjimador bezak elementlari, nihoyatda go'zal va bejirim badiiy

ifodalar o'sha davrda g'isht terish san'atining gullab-yashnaganligidan dalolat beradi. Maqbaradagi g'ishtlarning yuksak badiiy did bilan terilganligi uning jahon me'morchiligi ajoyib durdonalari silsilasidan o'rin olishiga asos yaratgan.

Maqbara gumbazsimon, Movarounnahr va Xuroson me'morchiligining o'ziga xos "Chor" uslubida qurilgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos tomoni shundaki, u O'rta Osiyo arxitektura va san'at tarixidagi dastlabki maqbaralardan biridir. Ismoil Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib asosida yaratilganligi uning boshqa maqbaralardan farqlantiruvchi xususiyatidir. Maqbara o'z davrida somoniy amirlari dafn etilgan daxma hisoblangan.

Hozirgi kunda me'moriy inshoot atroflari bog'ga aylantirilgan. U arxiologik qazishmalar orqali topilganligi uchun 60-50 sm pastda joylashgan. Bugungi kunda bu inshoot islom dunyosi ma'rifatparvarlari va allomalarining diqqat-markazida hamda turistlarning sayohatgohiga aylangan.

Maqbaraga O'zbekiston hukumati tomonidan berilayotgan e'tiborga to'xtaladigan bo'lsak, 1997-yilda Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Buxorodagi barcha obidalar qatorida Ismoil Somoniy maqbarasi ham qayta ta'mirdan chiqdi. YUNESKO tashkilotining Butun Jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi. 1993-yilda Buxoro shahrining tarixiy markazi (1-sessiya, Kolumbiya) "Butunjahon madaniy meroslari ro'yxati"ga kiritilgan.

2000-yil 30-avgustda “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risi”dagi qonun qabul qilindi. Davlatimiz tomonidan qabul qilingan ushbu qonunlar me‘moriy inshoot muhofazasining huquqiy kafolatidir.

